

FAZL-İ İMÂM HAYRÂBÂDÎ

(فضل إمام الخيبر آبادي)

Fazl-ı İmâm b. Muhammed
el-Erşed el-Ömerî el-Hargâmî
(ö. 1244/1829)**Hindistanlı âlim.**

Leknev'in 75 km. kuzeyinde bulunan, Şah Cihan'ın "Hindistan'ın Şirazi" diye tanıttığı Hayrâbâd'da doğdu. *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*'yi derleyenlerden biri olan Molla Ebû'l-Vâiz Hargâmî'nin anne tarafından yeğenidir. Tahsilini, o dönemde önemli bir eğitim ve kültür merkezi olan Hayrâbâd'da buranın tanınmış âlimlerinden Abdülvâcîd Kırmânî'den tamamladı.

Fazl-ı İmâm, Doğu Hindistan Şirketi yönetiminde bulunan ve bu şirketin hizmetindeki yerlilerle ilgili konularda en yüksek seviyede danışmanlık görevini yerine getiren Delhi sadrû's-sudûrluğu ve müftülüğüne tayin edildi. Bu görevi kabul eden ilk Hindistanlı müslüman âlim olan Fazl-ı İmâm, ayrıca bu unvanla kadılığa tayin edilecekleri seçmek, âlimler, din adamları ve diğer ihtiyaç sahibi aydınlardan gelen malî yardım, emlak, eimme arazisi veya "meded maaş" tahsisi taleplerini incelemekle de görevliydi; bu görevini emekliye ayrılıncaya kadar devam ettirdi.

Aklî ilimlere özel ilgi duyan Hayrâbâdî resmî çalışmalarını yanında mantık ve felsefe dersleri de verdi. Öğrencilerini çok sevdiği ve başarılı bir hoca olduğu anlaşılmaktadır. Fazl-ı İmâm, Doğu Hindistan Şirketi'ndeki görevinden muhtemelen 1827 yılında ayrılmış, yerine öğrencilerinden Sadreddin Âzürde tayin edilmiştir. Daha sonra Pencap'ta, Sutlej nehrinin güneyinde yarı özerk bir prenslik olan Patiâlâ'nın reisi nezdinde bakan olarak çalışan Fazl-ı İmâm kısa bir süre sonra bu görevden de ayrılarak doğduğu şehre çekildi ve orada öldü. Oğullarından Fazl-ı Hak da meşhur bir âlimdir.

Eserleri. 1. *el-Mirkâtü'l-Mizâniyye* (Delhi 1886, 1888). Genellikle Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin *eş-Şemsiyye*'si ile Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-manţık ve'l-kelâm*'ına dayanan mantıkla ilgili bir ders kitabıdır. Torunu Abdülhak b. Fazl-ı Hak tarafından şerh edilen eser Urduca'ya da çevrilmiştir. 2. *Telhîsü's-Şifâ*. İbn Sinâ'nın *eş-Şifâ* adlı eserinin özetidir. 3. *Âmednâme*. Farsça'ya yeni başlayanlar için Farsça masdarlar hakkında bilgi veren bu küçük eserin Eved-

li ilim adamları ve önde gelen ulemâdan bazılarının kısa biyografilerini ihtiva eden dördüncü bölümü, Bezmî Ensârî'nin (A. S. Bazmee Ansari) İngilizce tercümesi ve bazı açıklamalarıyla birlikte *Terâcimü'l-fuzalâ* adıyla yayımlanmıştır (Karachi 1956). Müellifin bunlardan başka *Teşhîzü'l-ezhân fî şerh'il-Mizân*, *Hâşiye 'ale'l-Hâşiyye't-Zâhidiyye el-Kuţbiyye*, *Hâşiye 'ale'l-Hâşiyye't-Zâhidiyye el-Celâliyye* ve *Terceme-i Târîh-i Yemînî* adlı eserleri de bulunmaktadır (yazma nüshaları için bk. Ellis, II, 329-330; Storey, I/1, s. 252; *EI*² [İng.], II, 736).

BİBLİYOGRAFYA :

Fazl-ı İmâm Hayrâbâdî, *Terâcimü'l-fuzalâ* (nşr. A. S. Bazmee Ansari), Karachi 1956, s. I-III, 35-36; Vahidullah Bedâünî, *Muhtaşaru Seyr-i Hindistân*, Muradâbâd 1273/1857, s. 60; Gâlib, *Külliyât-ı Neşr-i Gâlib*, Leknev 1871, s. 42-43; Rahman Ali, *Tezkire-i 'Ulemâ-i Hind*, Leknev 1332/1914, s. 162; Beşirüddin Ahmed, *Vâkı'ât-ı Dârü'l-hükümet-i Dihlî*, Agra 1919, s. 414-415; Gül Hasan Şah Pinîpâtî, *Tezkire-i Gausiyye*, Lahor, ts., s. 125; M. Bahâullah Gûpâmevî, *Siyerü'l-'ulemâ*, Kanpûr 1346, s. 21-22; Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 252; Zubaid Ahmad, *Contribution of India to Arabic Literature*, Allahabad 1946, bk. İndeks; Abdüşşâhid Han Şirvânî, *Bâgî Hindustân*, Bijnor 1947, s. 16-35; Seyyid Ahmed Han, *Aşârü's-şanâid*, Karaçi 1955, IV, 97-98; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâitir*, VII, 374; Abdülkâdir Râmpûrî, *Rûznâme*, Karaçi 1960, I, 257; A. G. Ellis, *Catalogue of Arabic Books in the British Museum*, London 1967, II, 329-330; A. S. Bazmee Ansari, "Fađl-i İmâm", *EI*² (İng.), II, 736.

A. S. BAZMEE ANSARI

FAZL b. REBÎ'

(الفضل بن الربيع)

Ebû'l-Abbâs el-Fazl b. er-Rebî'
b. Yûnus
(ö. 208/823-24 [?])**Abbâsî veziri.**

138'de (755-56) doğdu. Babası Rebî' b. Yûnus Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hâcibi idi. Ebû Ca'fer el-Mansûr, Abbâsî Devleti'nde İran nüfuzunu azaltmak için kabiliyetli Araplar'ı destekliyor ve onların devlet yönetiminde görev almalarını istiyordu. Bundan dolayı Rebî' b. Yûnus'u hâcib tayin etti. Oğlu Fazl da Halife Hâdî-İlîelhak tarafından hâcib tayin edildi. Hârûnürreşid, Fazl b. Rebî' çok takdir ettiği halde annesi Hayzûrân'dan çekindiği için onun ölümüne karar (173/789) kendisine idarî görev vermedi. Daha sonra ise Fazl'ı devlet harcamalarıyla ilgili divanda görevlendirdi, ardından da hâcib tayin etti (179/795-96). Bermekîler'in gözden düşüğü 187 (803) yılında Yahyâ b. Hâlid el-

Bermekî azledilerek yerine Fazl b. Rebî' sınırlı yetkilerle vezir tayin edildi.

Hârûnürreşid, Râfî' b. Leys'in isyanını bastırmak üzere çıktığı sefer sırasında Tûs'ta vefat edince (193/809) Fazl b. Rebî' Hâsimî ileri gelenlerini ve kumandanları toplayıp Emîn için biat aldı ve orduya Bağdat'a geri gönderdi. Horasan valisi olan ağabeyi Me'mûn da Emîn'i halife olarak tanıdı.

Halife Emîn tarafından vezirlikte bırakılan Fazl Bağdat'a gelir gelmez İbn Mâhân ile birlikte, Me'mûn'u ve o sırada el-Cezîre valisi olan Mü'temen'i veliahtlıktan azletmesi için Halife Emîn'i tahrik ettiler. Sâhibü dîvânî'r-resâil Yahyâ b. Süleym bu fikre karşı çıkınca halife onu azarladı, "eş-şeyhü'l-muvaffak, el-vezîrû'n-nâsih" olarak tavsif ettiği Fazl b. Rebî'in görüşünün doğru olduğunu söyledi ve hutbede Me'mûn'dan sonra oğlu Mûsâ'nın adını zikrettirdi. Daha sonra her ikisini de azlederek Mûsâ'yı veliaht tayin etti (195 başları/810 sonları). Bunun üzerine Me'mûn isyan etti; Emîn de sert yönetimiyle tanınan İbn Mâhân'ı bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. Ancak İbn Mâhân, Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin kumandasındaki kuvvetleri karşısında mağlûp oldu. Fazl b. Rebî'in aynı yıl Abdurrahman b. Cebele el-Ebnâvî'nin idaresinde gönderdiği ikinci bir ordu da bozguna uğratıldı. Ardından gönderilen üçüncü ordu savaşa girmeden geri dönmüş Fazl b. Rebî' son çare olarak meşhur kumandanlarından Abdülmelik b. Sâlih b. Ali'yi Tâhir b. Hüseyin'e karşı sevketti, fakat yine sonuç alamadı. Me'mûn'a bağlı kuvvetler bir yıl süren kuşatmadan sonra Muharrem 198'de (Eylül 813) Bağdat'a girdiler. Emîn Tahîr'in emriyle öldürüldü (24-25 Muharrem 198 / 24-25 Eylül 813). Fazl b. Rebî' ise kaçıp gizlendi. Ancak Bağdat halkı Me'mûn'un Merv'de hüküm sürmesine ve ülke yönetimini Fazl b. Sehl ile Hasan b. Sehl'in eline bırakmasına şiddetle karşı çıkarak İbrâhim b. Mehdî'yi halife ilân etti (201/816-17). Bunun üzerine Fazl b. Rebî' tekrar ortaya çıktı. İbrâhim b. Mehdî'nin halifeliği kısa sürünce Fazl bu defa Basra'da bulunan Yezîd b. Müneccâ el-Mühelbî'nin yanına kaçtı. Me'mûn'un emriyle bütün malları müsâderesi edildiyse de daha sonra affedilip parasının 360.000 dirhemi iade edildi. Me'mûn'dan eman alarak Bağdat'a dönen Fazl'a hiçbir idarî görev verilmedi. Fazl b. Rebî' 207 (822-23) veya 208 (823-24) yılında vefat etti.

Bazı tarihçiler Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadeleden, aslında idarede

Arap nüfuz ve otoritesinin hâkim olması için çalışan Fazl b. Rebî ile yönetim- de İran geleneğini sürdürmek isteyen Me'mûn'un müstakbel veziri Fazl b. Sehl arasında cereyan ettiğini ve taht kav- gasının altında bu gerçeğin yattığını söy- lerler. Fazl b. Rebî, Abbâsîler'in ilk döne- mine damgasını vuran ileri görüşlü meş- hur devlet adamlarından biridir. Aynı za- manda babası gibi kitâbette de meşhur- du. İlim adamlarını, edip ve şairleri hi- maye ederdi. Ünlü dil âlimi Ebû Ubey- de Ma'mer b. Müsennâ, şair Asmaî, şair Ebû'l-Atâhiye, mûsikîşinas İshak el-Mev- silî, şair İbn Münâzir onun meclislerinde hazır bulunan ünlüler arasında yer alır. Ebû Nûvâs başta olmak üzere birçok şair kendisini öven şiirler yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kûbî, *Târîh*, II, 406, 429, 433, 434, 436, 442, 451, 454; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. indeks; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, bk. İndeks; Merzûbânî, *Mu'cemû's-şu'arâ'* (nşr. F. Krenkow), Kahire 1354 — Beyrut 1402/1982, s. 312; İbn Cinnî, *Tefsîrû' urcûzeti Ebi Nûvâs* (nşr. M. Behcet el-Eserî), Dımaşk 1400/1979; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbnü't-Tıktâ- kâ, *el-Fahrî*, s. 45, 177, 182, 204, 210, 212- 213, 215, 219, 232; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 37-40; Handmîr, *Düstürü'l-vüzerâ'* (nşr. Saîd-i Nefîsî), Tahran 2535 şş, s. 57-63; Münşî, *Nesâ'i- mü'l-eshâr* (nşr. Celâleddin Hüseyin-i Urmevî), Tahran 1337 hş, s. 18; D. Sourdel, *Le Vizirat 'ab- bāsîde de 749 a 936*, Damas 1959-60, I, 183- 194; a.m.f., "Al-Faḍl b. al-Rabî", *El²* (İng.), II, 730-731; W. Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall*, London 1984, s. 485, 487, 488, 498; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), V, 148; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar 132-232/750-847* (doktora tezi, 1993), İSAM Ktp., nr. 24366, s. 55; Anwar G. Chejne, "al-Faḍl b. al-Rabî" a Politician of the Early Abbasid Period", *JC*, XXVI/ 4 (1962), s. 237-244; Faziletü's-Şâmî, "el-Fazl b. er-Rebî", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, XXVIII, Bağ- dad 1986, s. 88-94; Fârûk Ömer Fevzî, "el-Fazl b. er-Rebî", *Mecelletü Külliyyetü'l-âdâb*, XX, Bağdad 1986, s. 185-204; K. V. Zetterstéen, "Fazl", *İA*, IV, 531-532; F. Gabrieli, "Amin", *El²* (İng.), I, 437.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

FAZL b. SEHL

(الفضل بن سهل)

Zü'r-riyâseteyn Ebû'l-Abbâs
el-Fazl b. Sehl es-Serahsî
(ö. 202/818)

Abbâsî Halifesi
Me'mûn'un vezirlerinden.

Horasan'ın Serahs şehrinde doğdu. İran asıllı bir Zerdüşti olan babası Sehl b. Zedânferûh Kûfe yakınında Sâbernî- tâ köyünde oturmaktaydı. Sehl bir dava

sebebiyle Vezir Yahyâ b. Hâlid el-Berme- kî'nin huzuruna çıkmış, daha sonra vez- irin çevresiyle yakınlık kurmuş ve onla- rın telkinleriyle müslüman olmuştu. Oğul- larından Fazl ve Hasan'ı Yahyâ b. Hâ- lid'e takdim etti. Zekâsı ve Farsça bilgi- siyle Yahyâ'nın dikkatini çeken Fazl, Ca- fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin hizmetine girdi. Bermekîler'in bertaraf edilmesin- den sonra da onun yerine Me'mûn'un hocası oldu. 190'da (806) Müslümanlığı kabul etti.

Hârûnürreşid, Râfî' b. Leys'in isyanını bastırmak için 192 (808) yılında Hora- san'a hareket ederken Fazl, Me'mûn'a Bağdat'ta kalmayıp valisi olduğu Hora- san'a gitmesini tavsiye etti. Me'mûn onun tavsiyesine uyarak babasından izin alıp Horasan'a gitti. Halifenin 24 Mart 809 tarihinde ölümünden sonra Fazl b. Sehl'in Me'mûn üzerindeki etkisi daha da arttı. Halife olan Emîn'in, kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azletmesi iki kar- deş arasında iktidar mücadelesine se- beb oldu. Aslında bu mücadele, Arap zihniyetini temsil eden Emîn'in veziri Fazl b. Rebî ile İran zihniyetini temsil eden Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl ara- sında cereyan etmiştir. Fazl b. Sehl kar- deşi Hasan ile birlikte bu mücadelede başrolü oynayanlar arasında bulunuyor- du. Nihayet Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin kumandasındaki ordusunun Emîn'in or- dusu ile arka arkaya girilen iki savaşta galip gelmesi üzerine Fazl'ın gayretleriyle halifeliliğini ilân etti. Bütün doğu eya- letleri onun halifeliliğini tanıdı. Me'mûn, bu başarıların elde edilmesinde en önem- li rolü oynayan Fazl'ı "Zü'r-riyâseteyn" unvanıyla vezir tayin etti. Hem askerî hem de idarî yetkilerle donatıldığı için vezirlik ve emirliği uhdesinde toplayan ilk idareci olarak tarihe geçen Fazl b. Sehl'in bu unvanı o dönemde basılan paralarda da yer almıştır. Bağdat'ın ele geçirilip Emîn'in öldürülmesinden ve Ha- san b. Sehl'in Irak'ın idaresini ele alma- sından sonra (813) bu paralar Mısır'a ka- dar bütün ülkede tedavüle çıktı. Bir ki- tâbede Fazl b. Sehl'den "müdebbiru hu- yûlihi" (halifenin atlarının yöneticisi) ve "sâ- hibü da'vetihi" (onun propaganda reisi) un- vanlarıyla bahsedilmektedir. Sonuncu un- van vezire Şîî kitesini kazanmak için ve- rilmiş olmalıdır.

Emîn'e karşı girilen mücadeleden sonra iktidarı tamamen eline alan Fazl b. Sehl, henüz yirmi sekiz yaşında olan Halife Me'mûn üzerinde büyük bir nü- fuz kurdu. Halifeyi Merv'de kalmaya ve

Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen'in, ya- ni bütün batı bölgelerinin idaresini kar- deşi Hasan'a vermeye ikna etti. Devle- tin önemli makamlarına çoğunlukla İran- lılar'ı getirdi. Ancak bu durum huzur- suzluklara sebep oldu. Hz. Ali evlâdın- dan Ebû Abdullah İbn Tabâtabâ'nın is- yanını yine aynı aileden Muhammed b. Muhammed'in isyanı takip etti. Bunlar- dan daha tehlikelisi ise el-Cezîre'de Mu- dar Arapları'nı etrafına toplayan Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin isyanı oldu. Nasr üzerine gönderilen Herseme b. A'yen'in bütün gayretlerine rağmen isyan bastı- rılamadı. Herseme'nin batı eyaletlerin- deki isyan ve huzursuzlukların asıl se- beplerini halifeye açıklamasından çek- kenen Fazl onun Merv'de idam edilmesini sağladı. Bunun üzerine Bağdat'ta karı- şıklıklar çıktı (816). Hasan b. Sehl'in bun- ları yatıştırması beklenirken Merv'de bulunan Halife Me'mûn Hz. Ali evlâdın- dan Ali er-Rizâ'yı veliaht tayin ettiğini bildirdi. İktidarın Abbâsî ailesinin elin- den çıkması anlamına gelen Bağdat'ta- ki bu gelişmeler üzerine Abbâsî ailesi mensupları ve devlet erkânı Me'mûn'u hilâfetten uzaklaştırarak Halife Mehdî- nin oğlu İbrâhim'e biat ettiler (817). Fazl b. Sehl'in batı eyaletlerindeki bu geli- şmelerden Me'mûn'u haberdar etmemisi olmasa kuvvetle muhtemeldir. Bir tesa- düf sonunda bu olayları öğrenen Me'mûn Bağdat'a dönmeye karar verdi ve 202 yılı ortalarında (817 yılı sonu) Merv'den ayrıldı. Yolda Fazl b. Sehl'e yazdığı mek- tupta ona olan saygısını dile getiriyor, istediği her şeyi kendisine vereceğini, hiçbir teklifini geri çevirmeyeceğini bil- diriyordu (Ya'kûbî, II, 451). Serahs'a ge- lindiği zaman Fazl, halifenin dayısı Gâ- lib el-Mes'ûdî el-Esved, Kostantin er- Rûmî, Ferec ed-Deylemî, Muvaffak es- Saklebî ve Serrâc el-Hâdim tarafından büyük bir ihtimalle halifenin emriyle hamamda öldürüldü (2 Şâban 202/13 Şubat 818). Me'mûn katilleri yakalayıp getirene 10.000 dinar vereceğini vaad etti. Abbas b. Heysem ed-Dîneverî'nin yakalayıp getirdiği katiller, sorgulama sırasında Fazl'ı halifenin emriyle öldür- düklerini söyledilerse de boyunları vu- ruldu.

Fazl b. Sehl'in öldürülmesiyle İranlı un- surlar iktidarı kaybetmiş, bu ise Me'- mûn'un politikasında önemli değişiklik- lere yol açmıştır. Veliht Ali er-Rizâ'nın Tûs'ta ölümü (203/818), Bağdat'ta Me'- mûn'un tekrar halife olarak tanınma- sını sağlamış, Fazl'ın tesirinden kurtu-